

EGZISZTENCIAFILOZÓFIA VOLT-E VALAHA A *LÉT ÉS IDŐ*?¹

SCHWENDTNER Tibor

Heidegger meglepően sokszor tér vissza a kérdésre, s minden alkalommal egyöntetűen hangsúlyozza: a *Lét és idő* nem egzisztenciafilozófia. 1930-tól kezdve rendszeresen jelennek meg ezek a megjegyzések az egyetemi előadásokban, meg nem jelentetett kéziratokban, a gondolati naplóiban és olyan fontos tanulmányában is, mint a *Levél a humanizmusról*. Miért tulajdonított ennek a „félreértésnek” ekkora jelentőséget, miért ez a határozott ellenkezés? Mi lehetett a jelentősége a fiatal Heidegger számára az egzisztencia bűvszavának, s ezt később miért akarta elhárítani magáról?

E kérdéseket úgy próbáljuk meg kifejteni, hogy először nyomon követjük és rekonstruáljuk Heidegger utólagos önértelmezését, az egzisztenciafilozófiai opció szenvedélyes elvetését. A tanulmány második részében pedig arról lesz szó, hogy milyen strukturális szerepet játszottak bizonyos „egzisztenciafilozófiai” kulcsfogalmak és motívumok a *Lét és idő*ben. Végezetül reflektálni szeretnénk arra a szerepre, melyet az „egzisztenciafilozófia” pro és kontra Heidegger gondolati fejlődésében játszott.

EGZISZTENCIAFILOZÓFIA? SEMMIKÉPPEN!

Legjobb tudomásom szerint² az 1930/31-es egyetemi Hegel előadásibaiban foglalkozott először azzal a kérdéssel, hogy egzisztenciafilozófiának lehet-e tekinteni a *Lét és időt*. Ott írja:

„Ha a filozófia feladatát a tézisnek rendelem alá: filozófia nem tudomány – olyan feladatkijelölést adok, amely így csupán negatív jellegű, a könyvem címe, Lét és idő által azonban a feladatkijelölésem pozitivitása világosan előtűnik. A filozófiát eszerint nem szabad rajongásnak, valamiféle világnézeti elképzelésnek és e nézetek meghirdetésének kiszolgáltatni, mint amely most az »egzisztenciafilozófia« előkelő nevét viseli, amely számára minden fogalmi és tárgyi probléma pusztá technikává

¹ A tanulmány első megjelenési helye: Olay Csaba (szerk.) *Klasszikus egzisztencializmus*. Budapest: L'Harmattan. Köszönetemet fejezem ki Olay Csabának a másodközlés jogáért.

² Egy ilyen típusú kérdést nehéz egyértelműen eldönteni, mindenesetre a szövegek áttekintése után erre jutottam.

és sematikává silányul. Soha nem jutott az eszembe, hogy »egzisztenciafilozófiát« hirdessek meg. Inkább a nyugati filozófia legbensőbb problémájáról van szó, a létre vonatkozó kérdéstről [...]»³

Két fontos motívum már kirajzolódik ebből az elhatárolódásból. Egyrészt a korszak egzisztenciafilozófiáitól való éles elhatárolódás. Ekkor még nem jelent meg Jaspers három kötetes *Philosophie* című műve, s kérdés, hogy gondolhattott-e Heidegger – barátságuk ellenére⁴ – Jaspersre. Ha a levelezésüket nézzük, egyértelmű nemmel válaszolhatnánk, hiszen Heidegger egyenrangú filozófusként beszél itt Jaspersszel, s 1931 végén már Jaspers könyvének bizonyos fejezeteinek olvasása után⁵ például azt írja, hogy e mű nagyságának láttán bebizonyosodott, hogy érdemes volt békén hagynia a barátját a mű írásának éveiben.⁶ Bárhogyan is van, Heidegger számára fontos motívum volt mindvégig, hogy elhatárolja magát más korabeli filozófiai irányzatoktól és kísérletektől. A másik motívum tartalmi jellegű, és ez is végigkíséri az egzisztenciafilozófiától való elhatárolódás egész időszakát. Itt a fő állítás az, hogy a *Lét és idő*, ahogy már a címe is jelzi elsősorban a létkérdéssel foglalkozik. Minden más azonosítás, névadás félreértéshez vezet.

A következő, 1931/32-es téli szemeszterében tartott, Platón barlanghasonlatát értelmező egyetemi előadásaiban lényeges új motívumot is felvet Heidegger egy rövid kis megjegyzésben. Itt arról van szó, hogy számára mi mindent nem jelent a filozófia, s az utolsó, ötödik pontként⁷ a következőket írja: a filozófia számomra „nem egzisztenciafilozófia, hanem kérdezőként fogom fel, amely az ittlétet, az embert, a létmegértést az alapjaiban átváltoztatja (von Grund aus verwandelt)».⁸ A filozófia az ittlétet „alapjaiban átváltoztatja” – mondhatnánk, hogy ennek is van köze az egzisztenciafilozófiához, hiszen az egzisztencia önmegértésének kitüntetett módja a filozófiai kérdező. Miért így állítja szembe Heidegger a saját törekvéseit az egzisztenciafilozófiával?

Az egyik lehetséges válasz, hogy itt egy rosszul kifejtett egzisztenciafilozófiával vitatkozik, de ez nem tűnik kielégítőnek, hiszen Heideggernek az egzisztenciafilozófiával magával van problémája. Inkább arról lehet szó, hogy Heidegger éle-

³ GA 32. 18.

⁴ Heidegger és Jaspers kapcsolata a húszas évek elején kezdődött, lásd ehhez mindenekelőtt levelezésüket: Martin Heidegger – Karl Jaspers *Briefwechsel 1920-1963*. Szerk.: Walter Biemel – Hans Saner. Piper, München, Klostermann, Frankfurt am Main. 1992. Lásd továbbá Bernd Weidmann. „Liebender Kampf” und „deutsche Universität”. Die gescheiterte Freundschaft zwischen Karl Jaspers und Martin Heidegger. In Thomas Jung – Stefan Müller-Doohm (szerk.). *Prekäre Freundschaften. Über geistige Nähe und Distanz*. Fink Verlag, München, 2011.

⁵ „Ön nemcsak a talajt, a leggazdagabb horizontot és a tartás biztosságát érte el, hanem az egyértelmű bátorságot is, hogy ott valóban állni tudjon” Heidegger, M. – Jaspers, K.: i. m. 144.

⁶ „Az Ön műve utólagos igazolását adja annak, hogy igazam volt az elmúlt két évben, amikor önt nem zavartam. Uo.

⁷ Az első négy pont a következő: kultúrjelenség, egyes személyiségek mint szellemi alkotók önkifejtése, egy tudomány, tudástartomány a tudományok rendszerén belül, világnézet. GA 34. 115. sk.

⁸ I. m. 116.

sebben megkülönbözteti az egzisztenciafilozófia által felfogott egzisztenciát és az ittlétet, ahogy ő maga érti. E tekintetben érdekes az a *Fekete füzetekbe*⁹ írt korai bejegyzés 1931-ből, mely nyíltabban beszél Heidegger filozófiai motívumairól.

„Alig vették észre, hogy [...] az egzisztencia elszigeteltségének a hangsúlyozása csak ellenlökés (Gegenstoß) az itt-lét különböző félreértelmezéseivel szemben: »tudat«, és »szubjektum« és »lélek« és »élet«. Nem vették észre, hogy nem az egzisztáló egyes elszigeteltsége (die Einzelheit des existierenden Einzelnen) a probléma, hanem csak egy véletlenszerű átmenet az itt-lét egyedüllétéhez (Allein-heit), melyben a lét össz-egysége (All-einheit) történik.”¹⁰

Az egzisztencia eszerint egy felszínibb, hétköznapiabb réteget jelent, mint az ittlét, vagy inkább itt-lét, ahogy sok helyen Heidegger írja. Ha a *Lét és idő* meghatározásából indulunk ki, akkor nehezen értjük, hogy Heidegger mire gondol, hiszen a 4. §-ban definíciószerűen írja, hogy „[m]agát a létet, amelyhez az ittlét így vagy úgy viszonyulhat és mindig viszonyul is, egzisztenciának nevezzük”.¹¹ Vagyis az egzisztencia nem más, mint az ittlét léte, eszerint nem lehet szó arról, hogy az ittlét mélyebb, elementárisabb szintet képvisel, mint önnön léte. A *Lét és idő* pozíciója szerint tehát értelmetlen az egzisztencia és az ittlét közötti különbségtétel. Mi történhetett? Mi változhatott meg a 1927 és '31 között?

E fordulat értelmezése döntő fontosságú az egész problematikánk szempontjából. Heideggernek az 1929/30-as téli szemeszter során tartott előadásiban (*A metafizika alapproblémái*, GA 29/30) már egyértelműen azonosítható az a fordulat, amely az egzisztencia és az ittlét közötti különbség megtételét lehetővé teszi. Ezekben az előadásokban Heidegger az ittlét történelmivé válásának feltételeit is próbálja végiggondolni a világgézés fogalmának bevezetésével. A metafizikát ugyanis olyan világgézésként értelmezi, amely révén az emberben rejlő itt-lét történetivé válhat.

Az itt-lét elérése és „felébresztése” a metafizika működésbe hozásának legfőbb feltétele. A metafizikai „fogalmak eredeti és egyetlen összefüggését már maga az ittlét alapította. Az összefüggés elevensége attól függ, mennyire jut el az ittlét önmagához [...]. Az összefüggés önmagában történeti, elrejtve az ittlét történetébe. [...] a belső fogalmi összefüggés magának az ittlét történetének az összefüggése, amely történelemként változik”.¹² A metafizika az ittlétből mint történelemből történik meg, a bennünk rejlő ittlét – amennyiben történelemmé válik – forrása lehet a gondolkodás radikális megújulásának.

⁹ Heidegger gondolati naplójából általában azokat a részleteket szokták idézni, melyek a *Weltjudentum*ról, vagy nemzetiszocializmusról szólnak, pedig telis-tele van olyan önreflektív megjegyzésekkel, melyeknek egyértelműen filozófiai jelentőségük van.

¹⁰ GA 94. 21.

¹¹ SZ. 12, magyarul: 28.

¹² GA29/30. 432, magyarul: 366.

A világgézés (Weltbildung) fogalma jelzi azt a dimenziót,¹³ amelyben a metafizikai gondolkodás történelmivé válhat. A metafizika annyiban válhat történelmivé, amennyiben képesít bennünket arra, hogy „belebocsátkozzunk a világ működésének történésebe”.¹⁴ Mit is jelent ez? Hogyan bocsátkozhat be a metafizika a világgézés folyamatába? Heidegger plasztikus kifejezést használ ennek leírására. A metafizikai cselekvés szerinte „Hineinhandeln in das Ganze”, vagyis be-cselekvés az egészbe.¹⁵ Az emberben rejlő itt-lét válhat történelemmé, amennyiben sikerül az eredeti, előrevetésként, tervezetként (Entwurf) működő alapmozgását¹⁶ – a metafizikai ráhangolódás és gondolkodás révén – világgézéssé, tulajdonképpen egy új történelmi világ létrehozásává formálni.

Heidegger az „egzisztenciafilozófia” által felfogott egzisztenciát minden biztonnal túlságosan individuálisnak, a saját életvilágába involválódottnak tekinti. Ezzel szemben az 1929–36-os időszak aktivizmusa az emberben rejlő itt-létre helyezi a metafizikai történelemalkotás terhét.¹⁷ Heidegger gondolati fejlődésére, sőt gondolati váltásaira mindvégig tekintettel kell lennünk. 1929-et az aktivista fordulat kiinduló évének tekinthetjük, 1936-ot pedig e korszak végének, az aktivizmus megkérdőjelezésének, a léttörténelmi gondolkodás kezdetének.

Azt, hogy 1936 mély fordulatot jelent Heidegger gondolkodásában¹⁸ és a politikához fűződő viszonyában,¹⁹ abból is láthatjuk, hogy a korábbinál sokkal in-

¹³ „Az interpretáció egésze visszatérés lett egy eredetdimenzióba, egy olyan alaptörténelembe, amelyről most azt állítjuk, hogy benne *világgézés* történik.” I. m. 509., magyarul: 428.

¹⁴ GA 29/30. 510, magyarul: 428.

¹⁵ Uo.

¹⁶ „A tervezet mint a megnevezett történelmi őssztruktúrája a világgézés alapstruktúrája. [...] A tervezet történéseiben képződik a világ, azaz a tervezésben valami kitör és előtör a lehetőségekhez, és így betör valami valóságosba mint olyanba [...]. Az emberben lévő *itt-lét* őt kivétlen állandóan előreveti a lehetőségekbe, és így a valóságosnak *veti alá*. [...] Az ember történelem, vagy inkább a történelem az ember.” I. m. 527, 531, magyarul: 441, 445.

¹⁷ E szövegben már elindul az egzisztenciafogalom – a *Humanizmuslevelet* megelőlegező – átértelmezése is: „Ez az őseredeti fajtájú létező, mely előretört azon létezőre, melyet *ittlétnek* nevezünk, ahhoz a létezőhöz, amelyről azt mondjuk, hogy *egzisztál*, azaz *ex-istit*, léteének lényegében egy önmagából való kilépés, anélkül, hogy elhagyná magát.” I. m. 531, magyarul: 445.

¹⁸ 1936 nemcsak Heidegger gondolkodásában, hanem életében is fordulópontot jelentett. A *Fekete füzetek* alapján ma már pontosan nyomon követhetjük, hogy miként távolodott el a nemzetiszocialista gyakorlattól, s erre az új helyzetre markáns választ adott a filozófiájában is. Az úgynevezett „Kehre” valódi gyökere a filozófus egzisztenciális-politikai szituációjának és önértelmezésének radikális átalakulásában rejlik. Heidegger gondolkodói fejlődésének korszakolásáról, a késői filozófia kezdetének datálásáról lásd még Schwendtner Tibor *Heidegger és a nemzetiszocializmus*. Budapest, L'Harmattan, 2016, 157. skk.

¹⁹ A náci rezsim megszilárdulásával, totalisztikus jellegének nyilvánvalóvá válásával és egyre egyértelműbb háborús terveivel való szembesülés következtében Heidegger eltávolodott a nemzetiszocialista gyakorlattól, s megpróbálta saját egzisztenciális pozícióját is átgondolni. A *Fekete füzetek* híven bemutatja ezt az átalakulást. A nemzetiszocialista gyakorlattól így ír: „Ami politikailag jogos és nagy, a népet önmagához visszahozni, világnézeti önkényessé és kicsivé válik – a nép bálványozásává [...]. A nép e »népies« elállatiasítása és mechanizálása nem látja, hogy a nép csak az itt-lét alapján »van«, amelynek az igazságában nyílik csak meg természet és történelem – egyáltalán világ [...]” GA 94. 223. „Hová zuhanunk? Vagy ez már csak nem is zuhanás, mert az magasságot és mélységet feltételez [...]. Nincs is zuhanás már, hanem csak elhomokosodás és elsvárosodás?” I. m. 278. sk. Saját pozícióját pedig így jellemzi: „csakis a feladat – nem törődni a visszaéléssel, nem figyelni a félreértelmezésre, közömbösnek lenni a hatástalansággal szemben. Távoltság minden üze-

tenzívben kezdett el saját múltjával, elsősorban a *Lét és idő*vel foglalkozni. Nemcsak újraolvasta a fiatalkori főművét,²⁰ hanem két írását is a *Lét és idő*nek szentelte még abban az évben,²¹ s a következő évtizedekben is időről időre visszatér a művéhez,²² illetve más fontos írásaival való önkritikus-önátértelmező foglalatalkodáshoz.²³ Figyelemre méltó, hogy a külön ennek a témának szentelt írásokon túl naplójegyzetekben, egyetemi előadásokban és önálló írásokban is időnként visszatér a *Lét és idő*höz és a főművének időszakában született más írásokhoz.

Az egzisztencialista értelmezést továbbra is a félreértelmezések sorába utalja, ahogy írja „a *Lét és idő*ről szóló egész »szennyirodalom« [...] feladja a [*Lét és idő*] saját szintjét és a meghaladottban való elsüllyedést jelenti”.²⁴ Heidegger több ilyen meghaladott megközelítésmódot sorol fel, melyek a *Lét és idő* valódi lényegi törekvéseit félreértelmezik: „Az eljárás: 1. transzcendentális (a lehetőség feltételei), 2. ontológiai (mivel az előzetesen adott létezőre irányul), 3. fenomenológiai (az első és második ponttal összefüggésben az előzetesen adott fenomenológiailag megfelelő a hozzáférésben és a tervezetben), 4. egzisztens (az egzisztenciális alapfeltártságra irányuló), 5. hermeneutikai (értelmező! »értelem«, megértés – sőt sürgetően!), 6. fundamentál-ontológiai (*megalapozás – matematikai!*).”²⁵

E vázlatos szöveg értelmezése igen tanulságos lehet számunkra, ha a késői Heidegger egzisztenciafilozófiával szembeni ellenállását szeretnénk megérteni. A fenti öt eljárásmodot Heidegger a kis szövegrészlet címében alaptévedéseknek (die Grundtäuschungen) nevezi. A felsorolt megközelítésmódok nyilvánvalóan a *Lét és idő* legfontosabb önmeghatározásait tartalmazzák. Mint jól ismert, maga Heidegger nevezi a filozófiáját ontológiának, fundamentálontológiának, fenomenológiának és hermeneutikának, ő beszél a lehetőségfeltételekről, s ő nevezi az eljárását egzisztenciális analitikának. Az erről szóló „szennyirodalommal” vélhetően az a baja, hogy anélkül kapaszkodik egyik vagy másik meghatározásba, hogy azonosulna a végső törekvéssel, melyet Heidegger visszamenőleg a főművének tulajdonít. „Ha egyáltalán van értelme nevet adni valamely filozófiának, akkor e névadásnak ahhoz kell igazodnia, amin egyes egyedül minden múlik – jelen esetben a lét (Seyn) igazságára és magára a létre (Seyn) vonatkozó kérdés.”²⁶ A *Lét és idő* összes kortárs és mai interpretációja, amely hermeneutikaként, fenomenológiaként, transzcendentálfilozófiaként, ontológiaként, illetve

meléstől, tartózkodás mindennemű közvetlen segítségtől, átláthatatlannak maradni; maszkok” I. m. 305. Mindegyik idézett bejegyzés 1936-ból való.

²⁰ „10 év után először »újraolvasva« (1936)” GA 82. 5.

²¹ *Laufende Anmerkungen zu "Sein und Zeit"* és *Eine Auseinandersetzung mit "Sein und Zeit"* GA 82. 7–157, 159–203.

²² Lásd 1941-ben a *Zur Erläuterung von "Sein und Zeit"*, 1945-ben pedig a *Der Weg. Der Gang durch "Sein und Zeit"* című szövegeket GA 82. 270–340., 342–374.

²³ GA 82. 407–576.

²⁴ I. m. 10, vö. i. m. 275. skk.

²⁵ I. m. 11, vö. i. m. 182, 211. sk.

²⁶ I. m. 9.

egzisztenciafilozófiaként határozza meg azt, alaptévedésként mutatkozik, mert mindegyik elfedi a Seyn igazságára vonatkozó eredeti irányultságot. Ezt az eredeti irányultságot Heidegger persze visszaolvassa a *Lét és idő*be, mintha már akkor is a „Seyn igazságát” kutatta volna, és a fent említett dimenziói a gondolkodásának egyértelműen szekundér jellegűek lettek volna.

Az egzisztenciafilozófiától való elhatárolódás tehát átfogóbb stratégiába illeszkedik, a léttörténeti gondolkodás kidolgozásával párhuzamosan ugyanis új filozófiai múltat is próbál Heidegger magának teremteni. A visszatekintő önértelmezés egyik eszköze az erős szelektálás a korábban jelen lévő gondolati tendenciák között. A hermeneutikai, fenomenológiai, transzcendentálfilozófiai és egzisztenciafilozófiai tendenciák visszaszorítása, eltörlése, a lét igazságára vonatkozó – eredetileg persze tényleg meglévő – gondolati szál mértéktelen felerosítása. A filozófiai múlt ilyen átírása a harmincas évek közepétől mindvégig jelen van Heidegger munkásságában.²⁷ Például az összkiadás alapelve (Ausgabe letzter Hand) is ezt a szellemiséget tükrözi, ezen alapelv szerint ugyanis csakis a szerző által írt, illetve javított legutolsó verziót tartalmazza a kiadás, a többit pedig egyáltalán nem jelzi a szövegben.²⁸

Heidegger önátértelmezésében ugyanakkor vannak olyan pontok, melyek kifejezetten az egzisztenciafilozófiai megközelítésmódot érintik. A *Zur Erläuterung von "Sein und Zeit"* című 1941-es írásában Heidegger a korábinál részletesebben fejti ki az egzisztenciafogalommal kapcsolatos önértelmezését. Érdemes hosszabban idézni a szövegből:

„hogy a Lét és időben az egzisztencia fogalma használatban maradt – az azonnal bevezetett terminológiai megkülönböztetés ellenére, mely elhatárolta az »egzisztenciális« (existentiale) és az »egzisztens« (existentielle) egzisztenciafogalmat –, félreértésekre adott alkalmat. Az »egzisztens« egzisztenciafogalom Kierkegaardnál és Jaspersnél az ember önmagá-jának önlétét (das selbstseiende Selbst des Menschen) jelenti, amennyiben az egzisztencia önmaga számára [...] morális-praktikus módon érdekelt. Az »egzisztenciális« egzisztenciafogalom az ember önmagalétét jelenti, amennyiben az nem a létező önmagá-ra vonatkozik, hanem az embert jelenti, amennyiben lényege szerint az egészében vett létező létére vonatkozik, és a létre való eksztatikus vonatkozásából nyeri el saját lényegét.”²⁹

²⁷ E tendencia okait véleményem szerint csak tágabb összefüggésben, Heidegger politikai-egzisztenciális pozíciójából lehet értelmezni. Lásd ehhez Schwendtner Tibor: „Filozófiatörténet – politika – életrajz. Heidegger életművének paradigmatis értelmezési módjai.” *Erdélyi Múzeum*. 2021/4, 76–89.

²⁸ Heidegger és fia, Hermann Heidegger 1973 őszen állapodtak mega Klostermann Kiadóval abban, hogy nem kritikai kiadásról, hanem „Gesamtausgabe letzter Hand”-ról lesz szó Friedrich-Wilhelm von Hermann: „Die Edition der Vorlesungen Heideggers in seiner Gesamtausgabe letzter Hand.” *Heidegger Studien* 1986/2, 153–171, 153. E kiadási eljárásról lásd a *Fekete füzetek* szerkesztőjének *Die letzte Hand des Zauberers* című írását. Peter Trawny: „Die letzte Hand des Zauberers” *Neue Zürcher Zeitung* 2015. április 15.

²⁹ GA 82. 287.

A kissé nehézkes megfogalmazásokból azért kirajzolódik Heidegger önátértelmezési stratégiája. Kierkegaardhoz és Jaspershez köti az egzisztenciafogalom „egzisztens” értelmezését, mely úgy tartalmazza az önmagához való viszonyulást, hogy eközben az emberi praxisra vonatkozik. Ez lenne állítólag az egzisztens egzisztenciafogalom a *Lét és idő*ben. Heidegger azonban a *Lét és idő*ben nem így tesz különbséget. Az egzisztens és az egzisztenciális szembeállítása inkább módszertani jellegű, *ugyanazt a tárgyat* nézhetjük ontikusan, a hétköznapi megértés szintjén és ontológiai módon, a filozófiai megértés szintjén. Ahogy a *Lét és idő* 4 §-ában Heidegger megfogalmazta:

„Az egzisztencia kérdése mindig csak az egzisztálásban tisztázható. Az ennek során irányt szabó önmegértést nevezük egzisztensnek. Az egzisztenciakérdés az ittlét ontikus »ügye«. Ehhez nem szükséges az egzisztencia ontologikus struktúráját teoretikusan átlátni. E kérdés annak elemzésére szolgál, hogy mi konstituál egzisztenciát. E struktúrák összefüggését nevezük egzisztencialitásnak. Ennek analitikája nem egzisztens jellegű, hanem egzisztenciális megértés.”³⁰

Heidegger különbségtételéből az következne, hogy Kierkegaard és Jaspers megragadt a hétköznapi gondolkodás szintjén, és nem filozófiai módon közelít az egzisztencia problematikájához. Ez a feltételezés viszont nehezen tartható. Ha például Kierkegaard azt írja, hogy „[d]e mi az Én? Az Én (Selv, Selbst) olyan viszony, amely önmagához viszonyul, vagy a viszonyban az, hogy a viszony önmagához viszonyul; az Én nem viszony, hanem az, hogy a viszony önmagához viszonyul”³¹, akkor nem a hétköznapi, hanem a filozófiai megértés szintjén mozog. Heidegger is ugrópontnak használta az ontikus, hétköznapi önmegértést az ontológiai megértés kidolgozásához, amely azonban továbbra is a cselekvő önmaga leírásait tartalmazta. Heidegger a *Lét és idő*ben nyilvánvalóan ontológiai leírását adja a hétköznapi, cselekvő egzisztenciának,³² s a Selbst ontológiai-fenomenológiai megragadása nem pusztán a létre való eksztatikus vonatkozásából állt (vö. SZ. 65. §), bár kétségtelenül a *Lét és idő* alapcélja a lét

³⁰ SZ. 12., magyarul: 28.

³¹ Søren Kierkegaard: *A halálos betegség*. Ford. Rác Péter, Göncöl Kiadó, Budapest, 1993, 19.

³² Ha e kérdés mentén olvassuk újra a *Lét és idő* egyes részeit kezdve a hétköznapi tevékenykedés leírásával, folytatva nyilvánosság értelmezésével a lelkiismeret hívásáig, nyilvánvaló, hogy mindvégig ontológiai értelmezéssel van dolgunk, amely bemutatja az ittlétet a különféle praxisai során az önmagához való viszonyában. Különösen világos lehet ez az összefüggés, ha Heidegger igazság- és kinyitottság-fogalmára gondolunk. Ahogy a 44. §-ban írja: „Az ittlét »az igazságban« van. E kijelentés ontológiai értelmű. [...] A legerendőbb, mégpedig a legtulajdonképenibb kinyitottság, amelyben az ittlét mint lennitűdás lehet, az *egzisztencia igazsága*” SZ: 222., magyarul: 258. sk. A lennitűdás az egzisztencia minden cselekvési szintjén döntő konstituens elem. Vagyis bármit is cselekszünk, bárhogy is viszonyulunk a dolgokhoz, emberekhez, az egzisztencia igazsága és persze nem-igazsága működésbe lép. Ebből viszont az következik, hogy a Heidegger által felvázolt 1941-es megkülönböztetés a *Lét és idő* gondolati szintjén nem állja meg a helyét.

értelmére vonatkozó kérdés kidolgozása volt az emberi ittlét egzisztenciális analitikáján keresztül.³³

Heidegger 1941-es önátértelmezésének legfontosabb eleme tehát, hogy a *Lét és idő*ben alkalmazott egzisztencia-fogalom dimenzióiból csak a létre vonatkoztatottságot őrizze meg.³⁴ A filozófus a szubjektivitás és az énség fogalmait állítja szembe a létre vonatkoztatott eksztatikus egzisztenciával, de ez így félreviszi az értelmezést. A szubjektum és én fogalmait valóban visszautasítja a *Lét és idő*-ben, viszont mint nemsokára látni fogjuk, az ittlét ontológiai-transzcendentális értelmezése csak egy oldalát jelenti a fő mű egzisztencia-felfogásának. Emiatt, ha Heidegger 1941-ben azt írja, hogy az „énség” és az „öntudat” fogalmiságával szemben „az ember önmagaságának az eksztatikus ittlétre való alapozása minden szubjektivitás és a szubjektivitás minden lehetőségének meghaladását jelenti”,³⁵ akkor fontos értelemrétegeket hagy figyelmen kívül, melyek a *Lét és idő*ben még konstituens szerepet játszottak.

Az 1946–47-es *Humanizmuslevél* ezt az értelmezési irányt viszi tovább. A második világháború vége és a német összeomlás után Heidegger lehetőséget kapott,³⁶ hogy nagy nyilvánosság előtt bemutassa a már 1936-tól kialakult lét-történeti gondolkodását és az új történeti-politikai szituációban is pozicionálja magát. E nagy hatású írás egy fontos aspektusát képezi, hogy az eddig kéziratokban megfogalmazott *Lét és idő* újraértelmezés most nyomdafestéket láthatott. Az egzisztencia-fogalom és az egzisztenciafilozófia kérdése azért is előtérbe került, mert Sartre *Egzisztencializmus humanizmus* című írása³⁷ jelentette az apropót a megszólaláshoz.³⁸

Heidegger az egzisztencia fogalom átértelmezését a szó alakjának megváltoztatásával is nyomatékosítja, azt „Ek-sistenz”-nek írva az eddig általa is használt „Existenz” helyett.³⁹ Az ek-szisztencia a korábbi ön- és átértelmezéseknek megfelelően már teljes mértékben a létmegértésre van vonatkoztatva. „Az ittlétnek

³³ Heidegger jól ismert meghatározása szerint: „a *fundamentálonológia* – az egyetlen, amelyből az összes többi ontológia eredhet – az ittlét egzisztenciális analitikájában keresendő” SZ 13, magyarul: 29.

³⁴ Vö. GA 82. 294.

³⁵ I. m. 302, vö. még 294, 305. skk.

³⁶ 1946 november 10-én Heidegger levelet kapott francia barátjától, Beaufret-től amely felkérést tartalmazott, hogy a filozófus a következő kérdésre reagáljon: „Hogyan adhatunk a »humanizmus« szónak újra értelmet? [...] Hogyan tudjuk a kaland elemét, amely minden kutatásnak szárnyakat kölcsönöz, megmenteni, anélkül, hogy a filozófiát egyszerű kalandorrá változtatnánk?” Idézi Denker 2017, 9.

³⁷ Vö. Jean-Paul Sartre: *Exisztencializmus*. Ford. Csatlós János, Hatágú Síp Alapítvány, 1991.

³⁸ Vö. Rüdiger Safranski: *Egy németországi mester. Heidegger és kora*. Ford. Rác Péter – Schein Gábor – Tatár Sándor, Európa Kiadó, Budapest, 2000, 504. skk.

³⁹ Az ek-szisztencia szóalak utal ki-állásra, az eksztatikus időmódokra és az ittlét transzcendenciájára, arra, hogy az ittlét létmódja az önmagán túl létezését lényegileg foglalja magába. Ez az önmagán túl létezés egyben a lét igazságába, vagy tisztásába (Lichtung) való belépést jelenti. „Az eksztatikusan elgondolt ek-szisztencia sem tartalmilag, sem formája szerint nem fedi le az existenciát. Az ek-szisztencia tartalmilag a lét igazságába történő ki-állást (Hin-aus-stehen) jelenti” GA 9. 326., magyarul: 304.

ez a »léte«, és csak ez az ek-szisztencia az, amely a lét igazságában való eksztatikus benne állás alapvonásával rendelkezik. Az ember eksztatikus létezése az ek-szisztenciában rejlik, ami eltér a metafizikusan elgondolt egzisztenciától.⁴⁰

Negatív értelemben az ek-szisztencia fogalma elhatárolást jelent „a személy önmaga-létének etikai-egzisztens” fogalmával szemben,⁴¹ vagyis az egzisztencia társadalmi, közösségi, erkölcsi involváltságát teljesen kizárja a szó jelentéstartományából, történeti értelemben pedig kizárja most már Kierkegaard és Jaspers mellett Sartre-ot is, akire vonatkoztatottan részben meghatározza a pozícióját. „Sartre viszont így fejezi ki az egzisztencializmus alaptételét: az egzisztencia megelőzi az esszenciát. [...] Sartre alaptétele az existencia elsőbbségéről az essentiával szemben igazolja az »egzisztencializmus« megnevezést, mint ehhez a filozófiához illő nevet. De az egzisztencializmus alaptételének a legcsekélyebb köze sincs a *Lét és idő* fent említett tételéhez [...]”.⁴² Figyelemre méltó, hogy a háború utáni szituációban való önmeghatározás kiegészül a *Lét és idő* utólagos átértelmezésével és az attól való bizonyos fokú elhatárolódással is.

Pozitív értelemben pedig Heidegger terminológiailag is megerősíti, hogy az egzisztencia vonatkozásában is az ontológiai értelmezési síkot tartja egyedül érvényesnek. Az ek-szisztencia eksztatikus módon van kinyitva a lét igazságának irányába, vagyis a Seyn⁴³ történeti mozgásába van beleállítva.⁴⁴ Az ek-szisztencia lét igazságára való nyitottsága a feltétele annak, hogy legyen egyáltalán léttörténet. „Ha ugyanis az itt-létet mint az emberlét teremtő alapját tapasztaljuk meg és ezzel tudomásul vesszük, hogy az ittlét csak *pillanat* (Augenblick) és történelem, akkor e perspektívából kell a megszokott emberlétet úton-létként meghatározni. [...] Az ember az út.”⁴⁵ E kitüntetett pillanat az esemény (Ereignis). Az esemény nem más, mint az ek-szisztencia, vagy itt-lét átfordulása,⁴⁶ a lét gondolásának új alapítása. A Seyn történetének igazi fordulata az esemény: „a Seyn eseményként van/lényegül” (das Seyn west als das Ereignis).⁴⁷

Heidegger gondolkodásában 1936-ban bekövetkezett fordulat egyik fő vonása az volt, hogy a szinte szélsőségesen aktivista beállítódása a másik végletbe, várakozó, passzív pozícióba váltott. A *Humanizmuslevél*ben is ez a passzív, várakozó, ráhagyatakozó⁴⁸ beállítódás dominál. Az ek-szisztencia előkészül és várakozik, de csak válaszolni tud, ha a lét megszólítja. „A gondolkodás a létnek

⁴⁰ I. m. 325. sk., magyarul: 303.

⁴¹ I. m. 318, magyarul: 297.

⁴² I. m. 328, magyarul: 305.

⁴³ Heidegger az akkori nyilvánosságnak szánt írásaiban nem használja a Seyn fogalmát, de a jóval később megjelent kéziratai alapján bátran használhatjuk itt is az y-os alakot.

⁴⁴ Korábban láttuk, hogy Heidegger már az 1929/30-as előadásában elindult ezen az úton, de akkor még sokkal a világképző ittlét történelmi aktivitását tétélezte.

⁴⁵ GA 65. 323.

⁴⁶ Heidegger naplőbejegyzése még 1937/38-ból: „Az itt-létté való átalakulás, mint a lét igazságának a megvalósítása – ez az egyetlen célom” GA 94. 239.

⁴⁷ GA 65. 236.

⁴⁸ A ráhagyatkozás (Gelassenheit) fogalma az 1945 utáni filozófia egyik kulcsfogalma, amely megerősíti és az új politikai-történelmi szituációba illeszti a heideggeri gondolkodást, vö. *GE*.

az ember lényegéhez való vonatkozását teljesíti be. A gondolkodás nem csinálja, és nem eszközli ki ezt a vonatkozást. A gondolkodás úgy nyújtja át a létnek e vonatkozást, mint amit a lét adott neki (übergeben). [...] A gondolkodás a létnek való engedést (Lassen) viszi végbe.⁴⁹

EGZISZTENCIAFILOZÓFIAI MOTÍVUMOK A FIATAL HEIDEGGERNÉL

Igaza van-e a késői Heideggernek, amikor elutasítja a feltételezést, hogy a *Lét és idő* egzisztenciafilozófia lenne? A rövid választ egyszerűen meg tudjuk fogalmazni: *igen is, meg nem is*. Igen, hiszen soha nem azonosította így magát, mindig is óvatos volt, amikor meghatározta saját filozófiáját. Igaz, hogy a törekvéseit sokféleképpen elnevezte: őstudomány, eredettudomány, fenomenológia, hermeneutika, ontológia, egzisztenciális analitika, de éppen ez a sok elnevezés utalt arra, hogy nem kívánja rögzíteni, irányzattá kalapálni a gondolkodását. A *Lét és idő*ben adott filozófiai önmeghatározása gyakorlatilag az összes felsorolt mozzanatot magában foglalja, ez is jelzi a fiatal Heidegger pluralitásra való törekvését: „A filozófia egyetemes fenomenológiai ontológia, mely az ittlét hermeneutikájából indul ki, ennek számára mint az *egzisztencia* analitikája számára minden filozófiai kérdés ott végződik, ahonnan *ered*, s ahová *visszatér*.”⁵⁰

„Izmus”-ként azonosítva nyilvánvalóan nem nevezhetjük a *Lét és időt* egzisztenciafilozófiának vagy egzisztencializmusnak. Mégis zavarba ejtő, hogy Heidegger milyen intenzíven tiltakozik később éppen ez ellen az összekapcsolás ellen. Mintha egy olyan mozzanat lenne itt érintve a fiatalkori gondolkodásából, melyet különös szenvedéllyel szeretne eltüntetni, melyet még diszkusszióra is alkalmatlannak szeretne nyilvánítani. Meg tudjuk-e találni azt az egzisztenciafilozófiával kapcsolatba hozható pontokat a fiatal Heidegger gondolkodásában, melyek később már terhesnek, kiküszöbölendőnek bizonyultak?

Elemzésünket a tágabb perspektívából kezdjük. A *Lét és idő* emberképét különböző szemléletmódok együttes jelenléte jellemzi, melyek bizonyos tekintetben kiegészítik, vagy akár támogatják egymást, más vonatkozásban azonban komoly feszültséget is generálnak a filozófiai építmény egészében. Három fő ilyen tendenciát, jelentésréteget lehet megkülönböztetni: az ember 1. társadalmi lény, 2. elszigetelt szabad egzisztencia, 3. metafizikai lény.⁵¹

⁴⁹ GA 9. 313, magyarul: 293. Werner Marx a *Heidegger und die Tradition* című könyvében érzékeltelesen mutatja be az emberi ittlét sajátosan „passzív” viszonyát a léthez a késői Heidegger léttörténeti gondolkodásában. Werner Marx: *Heidegger und die Tradition*. Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 1961. 212. skk.

⁵⁰ SZ. 38., magyarul: 56.

⁵¹ *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise* című könyvemben részletesen írtam e három típusról. L'Harmattan, Budapest, 2008: 92. skk, 153. skk.

Társadalmi lény, amennyiben társadalmilag konstituált viszonyokban egzisztál, hagyományok által közvetített, közös, pragmatikus módon strukturált világban tevékenykedik, a közösségi uralmi viszonyok meghatározó jelentőségűek számára. Társadalmi lényként hajlamosak vagyunk feloldódni és elveszíteni önmagunkat a hagyományosan adott normatív viszonyokban.⁵² *Az ember szabad egzisztencia*, amely elszigeteltségében találhatja meg legsajátabb lennitudását, a szabadságot, hogy önmagát válassza. E képessége ugyanakkor szembeállítja a társadalmilag konstituált világgal, s kiderül számára, hogy a legsajátabb léte éppen hogy nem társadalmi jellegű, hanem elszigetelt szabad önmaga,⁵³ amely ennek a szabadságnak a révén mindig újraelsajátíthatja saját magát. *Az ittlét metafizikai lény*, vagyis az emberi ittlét e létmegértése révén túlmutat önmagán. „Az ittlét ontikus kitüntetettsége abban rejlik, hogy ontológiai módon *van*.”⁵⁴ A filozófia nem kívülről, vagy felülről érkezik az ember életébe, hanem az emberi lét eleve filozófiai, a filozófiai tevékenység ennek az alapvető szintnek a fogalmi kibontását jelenti.⁵⁵

Heidegger gondolati fejlődése szempontjából döntő jelentőségű, hogy a *Lét és időben e három értelmi réteg egyike sem vált hegemónná*. A szabad, elszigetelt egzisztencia perspektívája döntő konstituens elem a *Lét és idő* gondolati struktúrájában. A filozófia személyes ügy, a faktikus élet megnyilvánulása,⁵⁶ a szabad egzisztencia önelsajátításért folytatott küzdelme és a filozófia kibontakoztatása összetartozik.⁵⁷ *A metafizikai, ontológiai perpektíva nem dominálja az egzisztencia útkeresését*. Ezek inkább olyan pólusait jelentik a filozófiának, melyek egymásra nem visszavezethető módon konstituálják gondolatok kifejlését. A filozófiai tevékenység személyes ügy, melynek során a saját faktikus életünket, tapasztalatainkat mozgósítjuk, s tesszük bizonyos értelemben a gondolkodás mérlegére. Az élet szavatolja a filozófiát és a filozófia szavatolja az megélt életet.

Ennyiben az „egzisztenciafilozófia” szerves részét alkotja a *Lét és időnek* és az azt megelőző és előkészítő filozófiának. Természetesen nem az egzisztenciafilozófiához mint irányzathoz való lehorgonyzást jelenti ez a kapcsolódás, hanem

⁵² „Távolságtartás, átlagosság, nivellálás – konstituálja az akarói létmódjaként azt, amit »a nyilvánosságként« ismerünk. Mindenekelőtt ez szabályoz minden világ- és ittlétértelmezést, és mindenben igaza van” SZ. 127., magyarul: 154.

⁵³ „Az elszigeteltség nyilvánvalóvá teszi, hogy [...] a másokkal való minden együttlét csődöt mond, ha a legsajátabb lennitudásra megy ki a játék” I. m. 263, magyarul: 306.

⁵⁴ SZ. 12, magyarul: 28.

⁵⁵ „A filozófiai kérdésnek efféle alapirányulása a kérdéses tárgyra, a faktikus életre nem kívülről van ráhelyezve és ráerőltetve, hanem a faktikus élet egyik alapmozgásának a megragadásaként értendő [...]” PIA. 238., magyarul: 9.

⁵⁶ „A filozófia [...] a *faktikus élettapasztalat* egyik eleme” GA 59. 36.

⁵⁷ Egy korai előadásában Heidegger ezt így fogalmazta meg: „A *hermeneutikai bevetésre (Einsatz)*, mint egy lapra, fel van téve minden; [...] ez a bevetés egy alaptapasztalatból jön létre és nő ki, azaz itt olyan filozófiai éberlétből (Wachsein), amelyben az ittlét saját magával találkozik. Az éberlét filozófiai, ami azt jelenti: eleven egy eredeti önértelmezésben, amelyet a filozófia önmagáról magának adott, olyképpen, hogy az az ittlét önmagával való találkozásának egyik döntő lehetőségét és módját alkotja” GA GA 63. 18.

inkább arról van szó, hogy a heideggeri filozófiának, mint összetett struktúrának egyik szervező elvévé vált az „egzisztenciafilozófiai” szemlélet.

ÖSSZEZEGÉS

A késői Heidegger elutasítását is jobban tudjuk értelmezni az itt vázolt összefüggésben. Abból a feszültségteli egyensúlyi rendszerből, amely a *Lét és időt* jellemezte, egy elemet, a metafizikai, ontológiai értelemréteget kiemelte és egyre inkább dominánssá tette. Ez az átalakulás két lépésben és két időszakban történt meg.

Az első fordulat 1929 környékén – valószínűleg többek között a gazdasági világválság kirobbanásával összefüggésben – történt meg. Ezt a fordulatot történelmi dimenziójú aktivizmus jellemzi, amely a faktikus életvilág elsajátítása és a személyes, individuális önmegértés helyett a világképzés a világképzés történelmi dimenziójára tette a hangsúlyt. Az ittlét mint világképző lény a létmegértése, a létre való nyitottsága következtében történelmi cselekvésre hivatott. Heidegger aktivizmusát jól jellemzi a „Hineinhandeln in das Ganze” fordulat. A metafizika cselekvés, belecselekvés az egészbe. Az ittlét a világképző képessége révén történelmi főszereplővé válhat, ha eljön a pillanat (Augenblick).

A másik, sok tekintetben jelentősebb fordulat 1936–37 táján következett be. A náci politikai rendszer stabilizálódása, a háborús készülődés, a totalisztikus-propagandisztikus elemek döntővé válása Heideggert elidegenítette az eredetileg lelkesen üdvözölt politikai berendezkedéstől. Az 1929-től tapasztalt filozófiai aktivizmus az ellenkezőjére fordult, az eseményre (Ereignis) való előkészítő várakozássá változott. Az 1929–35 között előtérbe kerülő metafizika ellenfogalommmá válik, ugyanakkor a létkérdés megmarad nemcsak központi, hanem szinte kizárólagos témának. E fordulat külsődlegesebb jele, hogy Heidegger 1936-tól sokkal intenzívebben foglalkozik saját múltjával, korábbi filozófiájával, különösen a *Lét és idővel*. E vizsgálódások során az egzisztenciafilozófia kérdése hangsúlyosan kerül elő, és az elutasítás még markánsabbá válik: Heidegger tévedésként, tévútként állítja be, hogy a *Lét és időt* „egzisztenciafilozófia”-ként értsék. A léttörténeti gondolkodás számára az egzisztencialista perspektíva teljesen idegenné vált, *emiatt a filozófia és a faktikus élet összetartozásának gondolata terhessé vált Heidegger számára*. Ennek a szemléletbeli fordulatnak visszamenőleges alkalmazása azonban nyilvánvalóan meghamisítja a *Lét és idő* eredeti gondolatvilágát.

BIBLIOGRÁFIA

Martin Heidegger művei

GA 9

Wegmarken. hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main, 1976. magyarul: Útjelzők, Osiris, Budapest. 2003 (ford. Ábrahám Zoltán, Bacsó Béla, Czeglédi András, Koczinszky Éva, Korcsog Balázs, Pongrácz Tibor, Tózsér Endre, Vajda Károly, Vajda Mihály)

GA 29/30

Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt – Endlichkeit – Einsamkeit. hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main. 1983. *A metafizika* alapfogalmai, Osiris, Budapest, 2004, (Ford. Aradi László, Olay Csaba)

GA 32

Hegels Phänomenologie des Geistes. hrsg. von I. Görland, Klostermann, Frankfurt am Main. 1980.

GA 34

Vom Wesen der Wahrheit. Zu Platons Höhlengleichnis und Theätet. hrsg. von H. Mörchen, Klostermann, Frankfurt am Main. 1988.

GA 59

Phänomenologie der Anschauung und des Ausdrucks, hrsg. von C. Strube, Klostermann, Frankfurt am Main. 1993.

GA 63

Ontologie (Hermeneutik der Faktizität), hrsg. von K. Bröcker-Oltmans,

GA 65

Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis), hrsg. von F.-W. von Herrmann Klostermann, Frankfurt am Main, 1989.

GA 82

Zur eigenen Veröffentlichungen, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main. 2018.

PIA

„Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)”, hrsg. von H.-U. Lessing, *Dilthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften*, Vandenoock & Ruprecht in Göttingen, 6/1989, 237–93., magyarul: „Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk (A hermeneutikai szituáció jelzésére).” *Existentia*, VOL. VI–VII./1996–97/ Fasc. 1–4, 7–51.

SZ

Sein und Zeit, Niemeyer, Tübingen. 1993, magyarul: *Lét és idő*, Osiris, Budapest. 2001. (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István)

GE

Gelassenheit, Neske, Pfullingen. 1959, magyarul: „Ráhagyatkozás.” *Magyar Filozófiai Szemle* 1981/1–2. (ford. Szent-Iványi István)

Heidegger, Martin/Jaspers, Karl 1992. *Briefwechsel 1920-1963.* hrsg. von W. Biemel und H. Saner, Piper, München, Klostermann, Frankfurt am Main.

További irodalom

- Denker, Alfred 2017. Martin Heideggers „Brief über den Humanismus.” Eine biographische und werkgeschichtliche Einordnung. In *Heidegger und der Humanismus. Heidegger Jahrbuch 10*, Alber Verlag, Freiburg/München.
- Herrmann, Friedrich-Wilhelm von 1986 Die Edition der Vorlesungen Heideggers in seiner Gesamtausgabe letzter Hand. *Heidegger Studien /2*, 153–171. <https://doi.org/10.5840/heideggerstud1986211>
- Kierkegaard, Søren 1993. *A halálos betegség*. Ford. Rác Péter, Göncöl Kiadó, Budapest.
- Marx, Werner 1961. *Heidegger und die Tradition*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Safranski, Rüdiger 2000. *Egy németországi mester. Heidegger és kora*. Ford. Rác Péter – Schein Gábor – Tatár Sándor, Európa Kiadó, Budapest.
- Sartre, Jean-Paul 1991. *Existencializmus*. Ford. Csatlós János, Hatágú Síp Alapítvány.
- Schwendtner Tibor *Husserl és Heidegger* 2008. *Egy filozófiai összecsapás analízise*. L'Harmattan, Budapest.
- Schwendtner Tibor 2016. *Heidegger és a nemzetiszocializmus*. L'Harmattan, Budapest.
- Schwendtner Tibor 2021. „Filozófiatörténet – politika – életrajz. Heidegger életművének paradigmatis értelmezési módjai.” *Erdélyi Múzeum*. 4, 76–89. <https://doi.org/10.36373/em-2021-4-8>
- Trawny, Peter 2015. „Die letzte Hand des Zauberers.” *Neue Zürcher Zeitung*, április 15.
- Weidmann, Bernd 2011. „»Liebender Kampf« und »deutsche Universität«. Die gescheiterte Freundschaft zwischen Karl Jaspers und Martin Heidegger”. In Thomas Jung, Stefan Müller-Doohm (Hrsg.) *Prekäre Freundschaften. Über geistige Nähe und Distanz*. Fink Verlag, München. <https://doi.org/10.30965/9783846751046>